

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ

ΕΤΟΣ 10

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1941

ΤΕΥΧΟΣ Δ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 4ον π. Χ. ΑΙΩΝΑ (¹)

Υπό

Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗ

Καίτοι ὁ 4ος π.Χ. αἰὼν ὑπῆρξε διὰ τὴν Ἑλλάδα κάθε ἄλλο παρά

(¹) Βιβλιογραφία. Παρατίθεται ἐπιλογή τῆς βιβλιογραφίας ἐπὶ τοῦ θέματος, ἐφ' ἧς κυρίως στηρίζονται τὰ κατωτέρω παρατιθέμενα.

Beulé Monnaies d'Athènes 1858. Koutorga Essai historique sur les trapezites ou banquiers d'Athènes 1859. Mommsen das röm. Münzwesen 1860. Caillemet, Des intérêts 1861. Kenner Die Anfänge des Geldes im Altertum 1863 Büchschenschütz Besitz und Erwerb in griech. Alterthum 1869. Καραπάνου Κ. Τὸ ἐμπόριον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων 1869 σελ. 32. Καστορίδης, τὰ οἰκονομικὰ τῶν Ἑλλήνων Ἀθηναίων 1872 19 ἐ. Böckh Staatshaushaltung der Athener B'. (βασικὸν ἔργον). Guillard, les banquiers Athén. et Romains 1875. Lenormand, La monnaie dans l'antiquité 1878. Cruchon Les banques dans l'antiquité 1878. Speck Handelsgeschichte des Altertums II 1881. Bernardakis Les banques dans l'antiquité 1881. Hermann, Griechische Privatalterthümer Γ' 1882 (βασικὸν). Ἐμπεϊρικοῦ Ε. Ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία παρά τοῖς Ἀθηναίοις 1892 σελ. 20. Pauly - Wissowa Realencyklopädie d. klass. Altertumswissenschaft 1894— (καὶ νεωτ. ἔκδ.) (περιλαμβάνει πλεῖστα ἄρθρα καὶ λεπτομερέστατα περὶ οἰκονομίας). Delmar A. History of monetary systems 1894. Weber M. Agrargeschichte Handwörterb. d. Staatsw. I 3η ἔκδ. 1909. Meyer Ed. Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums. Die Sklaverei im Altertum. The development of individuality in ancient history. Kleine Schriften 1910 79 - 168, 169 - 212, 213 - 30 (ὁ συγγραφεὺς εἶνε ἀσφαλῶς ὁ σημαντικώτερος ἱστορικὸς τῆς ἀρχαιότητος τῶν ἀρχῶν τοῦ 20ου αἰ. ἀποθωνῶν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν). Beloch Geschichte des Zinfusses im Altertum, Handwört. der Staatsw. Γ'' VIII 1911 1017 - 23 (βαθύνους καὶ πρωτότυπος ἐρευνητῆς, εἶνε ὁ πρῶτος ἱστορικὸς ὅστις ἠρεύνησε ἐν τῇ μεγάλῃ του ἱστορίᾳ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος τὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ φαινόμενα σύμφωνα μετὰς συγχρόνους ἀντιλήψεις), Baumgarten - Poland - Wagner Die Hellenistische - Römische Kultur 1913 σ 26 - 44, 250 - 6, 411 - 22 (σημαντικόν). Zimmern The Sreek Commonwealth. Politics and Economics in fifth century Athens Ox. 1915 (σημαντικόν). Glotz Le travail dans la Grèce Ancienne 1920. Wilcken Ul. Alexander der Grosse und die hellenistische Wirtschaft Schm. J. 45 1921 45 - 116. Stern Sozialwirtschaftliche Bewegungen und Theorien in der Antike Halle 1921. Haepke wirtschaftsgeschichte 1922. Buecher K. Zur griechischen Wirtschaftsgeschichte Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 1922 1 - 97 (σημαντικόν). Jardé La formation du peuple grec 1923. Ridder et Deonna l'Art en Grèce 1924 (λίαν ἀξιόλογον). Krause das Wirtschaftsleben der Völker 1924. Laum, Banken im Altertum, Handwört. d. Staa-

εἰρηνικὸς (¹), ἐν τούτοις τόσον ἀπὸ πολιτικῆς ὅσον καὶ ἀπὸ οἰκονομικῆς ἰδιαίτατα ἀπόψεως εἶνε ἐξόχως ἐνδιαφέρων. Καὶ περὶ μὲν τῶν πολιτικῶν ἄλλοις μέμηλεν, ἐνταῦθα θὰ περιορισθῶμεν εἰς ἀνασκόπησιν τῆς οἰκονομίας τῆς χρονικῆς αὐτῆς περιόδου. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς τόσον ταραχώδους καὶ ποικίλης ἑλληνικῆς ἐξελίξεως ἢ οἰκονομία τῆς χώρας συμπληροῖ τὴν ἐξέλιξιν τῆς καὶ λαμβάνει μορφήν σταθερὰν καὶ τελειωμένην εἰς τοιοῦτον μάλιστα σημεῖον ὥστε κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, μέχρι δηλαδὴ τοῦ 400 μ.Χ. περίπου, σημειοῦται μὲν μεγίστη ἐξάπλωσις τοῦ πολιτισμοῦ εἰς ὅλας τὰς χώρας τὰς διατελούσας ἢ διατελεσάσας ὑπὸ ἑλληνικὴν ἢ ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν, ἐξάπλωσις καὶ διάδοσις τοιαύτης ἐκτάσεως, ὥστε μόνον οἱ 19ος καὶ 20ὸς αἰῶνες τῆς συγχρόνου ἐποχῆς νὰ παρουσιάζουν τόσον σημαντικὰ οἰκονομικὰ φαινόμενα, ἐν τούτοις αἱ βασικαὶ μορφαὶ τῆς οἰκονομίας (οἰκοδομικὴ, ἔπιπλα καὶ σκεύη, ἐργαλεῖα πάσης φύσεως, ἐν-

tswiss. Δ' II 1924 165 - 9 (σημαντικόν). Oertel F. Anhang εἰς τὸ ἔργον τοῦ Pöhlmann (Soz. Komm.) II 1925. Jouguet P. L'Imperialisme Macédonien et l'hellénisation de l'Orient 1926. Brinkmann Wirtschafts und Sozialgeschichte 1927. André Louis Histoire économique depuis l'antiquité jusqu'à nos jours 1930. Schmidt Geschichte des Welthandels 1922. Weber M. Wirtschaftsgeschichte 1923. Kahrstedt, U., Die Bevölkerung des Altertums, Handwört der Staats w. Δ' II 1924 655 - 70 (σημαντικώτατον). Toutain l'Economie Antique 1927 (σπουδαῖον, ἀκριβές, ἐποπτικόν). Hasebroek Staat und Handel im alten Griechenland 1928 (σπουδαῖον). Neurath O. Antike Wirtschaftsgeschichte 1928 (ὁ κομμουνιστὴς συγγραφεὺς ἔγραψεν ἔργον σύντομον ἀλλὰ μεστὸν πληροφοριῶν). Kornemann Staat und Wirtschaft im Altertum 1929 (ἀξιόλογον) Brentano Das wirtschaftliche Leben der Antiken Welt 1929. Hasebroek Griech. Wirtschafts - und Gesellschaftsgeschichte bis zur Perserzeit 1931 (βασικὸν ἔργον). Laum Allgemeine Gesch. der Wirtschaft 1932. Γανώση Β. Γ. Ἡ Γεωργία καὶ ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος 1933 σελ. 127. Sieweking Wirtschaftsgesch. 1935. Πετρόπουλος Γ. Πνεῦμα καὶ ἐξέλιξις τοῦ ἀρχαίου ἑλλ. Δικαίου σελ. 35. Scheffer, Th. v., Die Kultur der Griechen 1935 (μέχρι καὶ τοῦ 4ου αἰῶνος βασικὸν καὶ σημαντικὸν ἔργον ἀχρηστεῦσαν τὰ παλαιότερα ὅμοια, ὅπως τοῦ Burckhardt κλπ.). Westermann W. L. Gree Culture and Thought Encycl. of the Social Scien. N. I. 1935 9 - 41, Gras Agriculture, αὐτόθι 574 - 7. Eberl Die Entwicklung des Welthandels 1837. Erb O. Die oekonomischen und sozialen Ursachen des Zerfalls der hellenischen Polis Schmollers Jahrb. 1937 σ. 663 - 96. Erb O. Die sozialen und oekonomischen Ideen der Hellenen und der Zerfall ihres Staates. Schm. J. 1938 273 - 304. Cioli Hist. économique depuis l'antiquité jusqu'à nos jours P. 1938. (Τὰ πλεῖστα τῶν ἀναφερομένων ἔργων περιέχουν πλουσίαν καὶ σύγχρονον βιβλιογραφίαν).

(¹) 396 Ἀγησίλαος εἰς Μικρὰν Ἀσίαν, 394—86 Κορινθιακὸς πόλεμος, 387 Ἀνταλκίδειος εἰρήνη, 379—8 πόλεμος Ἀθ. καὶ Σπ., 371 Λεῦκτρα, 364 Μαντίνεια, 359 Φίλιππος, συμμαχικὸς πόλεμος, 356—346 Φωκικὸς πόλεμος, Ὀλυνθος, 338 Χαίρωνεια, Ἀλέξανδρος, 334 ἀσιατικὴ ἐκστρατεία 323 Θάνατος Ἀλ.

δύματα καὶ πάντα τὰ προϊόντα κλωστοῦφαντουργίας, ὡσαύτως μεταλλοτεχνίας, ἀγγειοπλαστικῆς, ξυλουργίας, τὰ μέσα συγκοινωνίας κλπ.) παραμένουν κατ' οὐσίαν ἀμετάβλητοι, μὲ παραλλαγὰς μόνον ὅσον ἀφορᾷ τὴν αἰσθητικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν μορφήν αὐτῶν. Σημειωτέον ὅτι αἱ πόλεις εἶχον χάσει μὲν τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν, ἀλλὰ διετήρησαν σημασίαν ὡς σπουδαῖα κέντρα ἐκπολιτισμοῦ.

Βάσις τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς εἶνε ὁ πληθυσμὸς καὶ οὗτος ἀποτελεῖ τὴν ἀφειτηρίαν τῆς ἐρεύνης ἐκείνης. Ἐπὶ Περικλέους ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀττικῆς ὑπολογίζεται ἀπὸ 200 ἕως 250 χιλ., ἐξ ὧν τὸ πολὺ 100 χιλ. κατῴκουν Ἀθήνας καὶ Πειραιᾶ, ὧν ἡ ἐπιφάνεια ἀνήρχετο εἰς 5850 τετρ. στρέμμ. Μετὰ τὸν πελοποννησιακὸν πόλεμον ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀττικῆς δὲν ὑπερέβαινε τὰς 150 χιλ. τῶν μεγαλειτέρων ἀπωλειῶν σημειουμένων εἰς τὸν ἀστικὸν πληθυσμὸν καθόσον οἱ δοῦλοι καὶ οἱ ἀγρόται διέφυγον τῆς στρατεύσεως. Ἐν τούτοις μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου αἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν εἰς θέσιν νὰ παρατάξουν 6.000 ὀπλίτας καὶ 300 ἵππεῖς. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἀθηνῶν αὐξηθεὶς ἐκ νέου ἀνήρχετο εἰς 120 χιλ. ἡ Κόρινθος εἶχεν 60 ἕως 70 χιλ., αἱ Θῆβαι 30 — 40 χιλ., ἡ Λακωνία 230 χιλ. (10 χιλ. πολίτας, 170 χιλ. εἰλωτας, 50 χιλ. περιοίκους). Ἐκτὸς τῆς κυρίως Ἑλλάδος μετὰ τὸν 4ον αἰῶνα ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ Ἀντιόχεια εἶχον πληθυσμὸν 500 χιλ., ἡ Σελεύκεια 600 χιλ., ἡ Ἀπάμεια 200 χιλ. Ἡ Ἀνατολικὴ Ἀσία εἶχε πληθυσμὸν 12 ἑκατ., ἡ Μακεδονία 600 χιλ. (ἐπιφάνεια 39 χ.τ.χ.) ἐξ ὧν 80 χιλ. ἐστρατεύοντο (περισσότερον τῶν 10%). Τέλος συμπληρωματικῶς ἀναφέρεται ὅτι μετὰ τὸν Αὔγουστον ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία εἶχε πληθυσμὸν 60 ἑκατ.

Ἡ οἰκονομία τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἔχει καθαρῶς γεωργικὸν χαρακτῆρα, ὡς καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ἀρχαίου κόσμου⁽¹⁾. Ὡς εἶνε φυσικὸν ἐκαλλιεργοῦντο : καρποὶ καὶ λάχανα. Ἡ καλλιέργεια ἐγίνετο ὥστε νὰ ἐξασφαλίζωνται δύο συγκομιδαὶ κατ' ἔτος, χρησιμοποιοῦμένων ἀρδεύσεων (μηχαναὶ ἀνυψώσεως τοῦ ὕδατος). Πρωτεύουσαν θέσιν κατεῖχον ὁ σίτος, ἡ ἐλαία, ἡ ἄμπελος, ἐκτὸς τούτων ἐκαλλιεργοῦντο φυτὰ ἐλαιώδη, σανός, πέπονες, κολοκύνθαι, κρόμμυα, σκόροδα, πρὸς τούτους παρήγετο μέλι καὶ ἐδίδετο μεγάλη ἐπιμέλεια εἰς τὴν κτηνοτροφίαν. Τὸ 1/5 τῆς ἐπιφανείας ἦτο καλλιεργήσιμον. Εἰς τὴν καλλιέργειαν ἐφηρμόζετο τὸ σύστημα τῆς ἀγρاناπαύσεως, τοῦ ἀγροῦ διαιρουμένου εἰς τρία, ἐξ ὧν τὰ δύο ἐσπείροντο μὲ χειμερινὴν ἢ θερινὴν παρα-

(1) Περὶ τῆς ἀρχαίας Γεωργίας παρέχουν πληροφορίας ὁ Ἡσίοδος, ὁ Ξενοφῶν, ὁ Θεόφραστος (περὶ φυτῶν). Εἰς τὸ Φαγιούμ τῆς Αἰγύπτου αἱ ἀνασκαφαὶ ἠδυνήθησαν νὰ ἐξακριβώσουν πῶς ἦτο ὠργανωμένον μέγα κτῆμα, πρβλ. Rostowtzeff Large Estate in Egypt.

γωγὴν, τὸ δὲ τρίτον ἔμενεν ἀκαλλιέργητον. Ἡ τιμὴ τῶν ἀγρῶν κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα ἀνήρχετο εἰς 100 φρ. χρ. (σημερινά) κατὰ στρέμμα.

Ἡ Ἑλλάς ἦτο πτωχὴ εἰς κεφάλαια⁽¹⁾ καὶ ἐπομένως οἱ τόκοι ἦσαν ὑψηλοὶ (12% συνήθως, 454 π.Χ.) ὁ ναὸς τῆς Δήλου ἐδάνειζε πρὸς 10%, αἱ Ἀθηναὶ ἐδάνειζον πρὸς 12%, τὴν ἐποχὴν τοῦ Κορινθιακοῦ πολέμου ὁ τόκος ἀνῆλθεν εἰς 25%, 380 π.Χ. ὁ συνήθης κατὰ τὸν Ἰσαῖον τόκος ἦτο 18%, τὰ ναυτοδάνεια ἀπέφερον ὑψηλοὺς τόκους: 20 — 33½⁽²⁾. Αἱ Ἀθηναὶ ἦσαν τὸ κέντρον τῶν ἐγχειρημάτων συναλλαγῶν τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος. Μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον οἱ συνήθεις τόκοι ἐμειώθησαν σημαντικῶς (6½% ἐπὶ ὑποθήκῃ). Εἰς τὴν Ἑλλάδα αἱ συναλλαγαὶ ἦσαν περιορισμένης ἐκτάσεως, ὑφίσταντο τὴν συνεχῆ ἐπέμβασιν τῶν πόλεων καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐκράτει γενικὴ δυσπιστία. Μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ νομίσματος (Λυδία 6 αἰ⁽³⁾), Φείδων ἐν Ἀργεὶ 670 π.Χ.) αἱ συναλλαγαὶ ἐπυκνώθησαν καὶ διευκολύνθησαν. Ἡ τιμὴ χρυσοῦ πρὸς ἄργυρον ἦτο 15:1, καὶ μετὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν χρυσορυχείων τοῦ Παγγαίου 12:1. Ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία⁽⁴⁾ δημιουργεῖ τὰς τραπέζας ὧν κατ' ἀρχὰς κύριον ἔργον ἦτο ἡ ἀργυραμοιβία⁽⁵⁾ (ἀργυραμοιβοὶ ἢ κολλυμβισταί)

(1) Τὰ πρῶτα δάνεια συνίσταντο εἰς δάνεια γεωργικῶν προϊόντων.

(2) Οἱ ἀρχαῖοι ὑπελόγιζαν τὸν τόκον κατὰ μῆνα «Ἐπὶ ὀκτῶ ὀβολοῦς τῆν μνᾶν τοῦ μηνὸς ἐκάστου» «ἐπ' ἐννέα ὀβολοῦς» (Ἰσαῖος XI 42). Ἀλλὰ καὶ ἐτησίως: τόκοι ἐπίτριτοι, ἐπίπεμπτοι, ἔφεκτοι, ἔπογδοι, ἐπιδέκατοι.

(3) Ἡρόδοτος I 94 εἰς τὰ περὶ Λυδῶν «Πρῶτοι δὲ ἀνθρώπων ὧν ἡμεῖς ἴδμεν νόμισμα, χρυσοῦ καὶ ἀργύρου κοψάμενοι ἐχρήσαντο, πρῶτοι δὲ καὶ κάπηλοι ἐγένοντο». Ἡ νομισματοκοπή τοῦ Φείδωνος, ἄλλοτε ἀμφισβητηθεῖσα (Hermann) δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀσφαλῆς κατόπιν τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸ Ἡραῖον Ἀργους, ὅπου εἶχον ἀνατεθῆ οἱ προνομισματικοὶ ὀβελοί, ἀποκείμενοι εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν.

(4) Ἡ ἀττικὴ ἀργυρᾶ δραχμὴ εἶχε βάρος 4,4 γραμμαρίων καὶ ἀξίαν περίπου 90 χρυσῶν λεπτῶν, ἐκάστη δὲ πόλις εἶχεν ἴδιον νομισματικὸν σύστημα: 1 δρ. 6 ὀβολοί, 1 μνᾶς 100 δρ., τάλαντον 60 μνᾶς.

(5) Ἰσοκρ. Τραπεζίτ. 21, Δημοσθ. περὶ παράπρεσβ. 376, πρὸς Πολυκλ. 1218, Πολυδ. Γ' 74, Ζ' 110. Πασίων (μέτοικος 370) γνωστὸς τραπεζίτης οὗ ἡ τράπεζα ἀπέφερεν ἐτησίως 100 μνᾶς (Δημοσθ. ὑπὲρ Φορμ.) καὶ οὗ ἡ περιουσία ἀνήρχετο εἰς 70 τάλαντα, οὗ διάδοχος ὁ δοῦλος Φορμίων, ὅστις ἐγένετο ἔτι πλουσιώτερος. Οἱ τραπεζίται εἶχον τὰς ἑαυτῶν τραπέζας εἰς τὴν ἀγορὰν (Πλάτ. ἀπολογ., 17, Ἰππ. ἐλάσσο, 348), οἱ πλείστοι ἦσαν μέτοικοι καὶ δοῦλοι. Περὶ καταθ. καὶ δανείων πρβλ. Δημοσθ. ὑπ. Φορμ. 948 «τὸ ἐν τῇ μισθώσει γεγράφθαι προσοφείλοντα τὸν Πασίωνα ἐπὶ τὴν τράπεζαν...» 953. «...τῇ τύχῃ δ' ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τοῦ χρηματίσασθαι καὶ ἐτέρων πλείων κτήσασθαι...» (δηλαδὴ οἱ τραπ. ἐπιδιώκουν μόνον τὸ κέρδος), 958: «εἰ δὲ τοῦτο ἀγνοεῖς, ὅτι πίστις ἀφορμὴ τῶν πασῶν ἐστὶ μεγίστη πρὸς χρηματισμόν, πᾶν ἂν ἀγνοήσεις» ὡσαύτως Δημοσθ. πρ. Πολυκλ. 1224, Ἰσοκρ. Τράπεζ. 2. Τὰ συμβόλαια μετὰ τραπεζ. γίνονται ἄνευ μαρ-

ἔπειτα ἐμφανίζονται οἱ δανεισταὶ ἢ τοκισταί, καὶ τέλος οἱ τραπεζῖται, οἵτινες καὶ καταθέσεις τρίτων ἐδέχοντο καὶ ἐδάνειζον (¹). Εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν ἐμφανίζονται καὶ δημόσιοι τράπεζαι (²), δημοσιοφανεῖς δὲ ἦσαν αἱ εἰς τὰ ἱερὰ τράπεζαι (³).

Μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μεταλλείας πολυτίμων μετάλλων καὶ τῆς εἰσροῆς περσικοῦ καὶ αἰγυπτιακοῦ μετάλλου διὰ τῶν μισθοφόρων στρατιωτῶν, ἠὔξησεν ἡ κυκλοφορία καὶ ὑψώθησαν αἱ τιμαί. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰ εἰς μέδιμνος (2602 κυβικοὶ δάκτυλοι, 627 δράμ.) σίτου ἐτιμᾶτο ἀντὶ 3 δρ., κατὰ τὰ μέσα 6 καὶ κατὰ τὸ 330 16 δρ. Ἡ κριθὴ ἥτις κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Σόλωνος ἐτιμᾶτο κατὰ μέδιμνον 1 δρ. ἤδη τιμᾶται 18 δρ. Ἐπὶ Περικλέους ἀπλοῦς ἐργάτης εἶχεν ἡμερομισθιον 3 ὀβολούς, ὁ δὲ μορφωμένος ἐργάτης 1 δρ. (ἦτοι μίαν χρ. δρ.), ἤδη τὰ ἡμερομισθια αὐτὰ ἠὔξθησαν εἰς 1 ½, καὶ 2 ½ δρ.

Ἡ Ἑλλάς ἐστερεῖτο ἀφ' ἐνός μὲν πρώτων ὑλῶν (σίτου καὶ ὑλῶν τῆς κατεργαζομένης βιοτεχνίας) ἀφ' ἐτέρου δούλων (τῆς κυρίας κινητηρίου δυνάμεως τῆς ἐποχῆς), δι' ὃ καὶ ὁ ἀποικισμὸς (εἰς Εὐξείνιον, Ν. Ἰταλίαν, Ν. Γαλλίαν, Κυρηναικὴν) καὶ τὸ καθόλου ἐμπόριον ἀποσκοποῦν εἰς τὴν θεραπείαν τῶν ἐλλείψεων τούτων (⁴). Μὲ τὴν αὔξησιν τοῦ οἰκονομικοῦ ἐπιπέδου εἰσήγοντο καὶ εἶδη πολυτελείας (⁵). Τὰ ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος ἐξαγόμενα ἦσαν κυρίως εἶδη ἀγγειοπλαστικῆς, μεταλλοτεχνήματα καὶ προϊόντα τῆς κλωστοῦφαντουργίας (⁶). Τὸ μικροεμπόριον ὠνομάζετο καπηλεία (⁷) διακρινο-

τύρων ὕπαρχουν καὶ παραδείγματα πτωχεύσεων τραπεζιτῶν (Δημοσθ. ὑπ. Φρμ. 958 κατὰ Στεφ. Α 1120).

(¹) Στασιάζεται κατὰ πόσον τὰ κολλυβιστικὰ σύμβολα ἦσαν εἶδος συναλλαγματικῆς. Ἐπιταγαὶ πάντως ἦσαν γνωσταί. Οἱ τραπεζῖται ἐδάνειζον καὶ ἐπὶ ἐνεχύρω.

(²) Ἐν Ἀθήναις Corp. Insc Gr. I. N. 123 Z 42829.

(³) Δελφοί, Δῆλος, Ἔφεσος, Σάμος, Büchschütz σ. 507 ἐ.

(⁴) Χαλκὸς ἐκ Κύπρου, ἔρια ἐκ Μιλήτου, δέρματα ἐκ Κυρήνης, ξυλεία ἐκ Μακεδονίας, μέταλλα ἐκ τῶν νήσων τῆς Ν, Ἀγγλίας, δούλοι ἐκ Θράκης καὶ Μικρασίας, σίτος ἐκ Σικελίας καὶ Αἰγύπτου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν αἱ Ἀθηναῖαι εἰσάγουσιν 400.000 ἑκατόλιτρα σίτου ἐτησίως.

(⁵) Ἐριουῖχα ὑφάσματα ἐκ Σάρδεων καὶ Κύπρου, τάπητες ἐκ Καρχηδόνας, χαλκοτεχνήματα ἐκ Τυρρηνίας, λινὰ ὑφάσματα καὶ πάπυροι ἐξ Αἰγύπτου, λιβανωτὸς καὶ μύρα ἐκ Φοινίκης.

(⁶) Τὰ πρῶτα κυρίως ἐξ Ἀθ. κατὰ δεύτερον λόγον ἐξ Αἰγ. Κορίνθ. κλπ. Εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου συναντῶνται ἀττικοὶ θώρακες, βοιωτικὰ κράνη, ἀργολικαὶ ἀσπίδες, ἐριουῖχα Μιλήτου, τάπητες Κορίνθου, λεπτὰ λινὰ τῆς Ἀμοργοῦ καὶ Κῶ, πορφυρᾶ τῆς Ἐρμιόνης.

(⁷) Οὗτοι ἐνεκαθίσταντο εἰς ὠρισμένους «κύκλους» τῆς ἀγορᾶς καὶ εἰς «σκηνὰς, γέρρα».

μένη από την ἐμπορίαν⁽¹⁾, ἣτις συνήθως διεξήγετο διὰ θαλάσσης⁽²⁾.

Ἐνωρίς ἀνεπτύχθη ἡ βιοτεχνία εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἐνῶ ἡ Μακεδονία διετήρησε τὸν γεωργικὸν χαρακτήρα. Ἀπὸ τοῦ 7ου μέχρι τοῦ 5ου αἰῶνος τὰ κύρια βιοτεχνικὰ προϊόντα ἦσαν τὰ τῆς ἀγριοπλαστικῆς, ἥδη (κατὰ τὸν 4ον) διαδίδεται σπουδαίως ἡ μεταλλοτεχνία καὶ δὴ ἡ παρασκευὴ ὄπλων, καὶ ἡ κλωστοῦφαντουργία (Μέγαρα). Τὰ μεγάλα βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια δὲν εἶχον συνήθως περισσοτέρους τῶν 30 ἐργατῶν⁽³⁾. Ἡ βιοτεχνία ἐθεωρεῖτο πάντοτε ὡς «βάνουσιος» ἐργασία⁽⁴⁾, κατώτατοι δὲ ἦσαν οἱ «θητες, πελάται». Τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιοτεχνίας χαρακτηρίζει ἱκανῶς ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν κλάδων ταύτης⁽⁵⁾. Καταμερισμὸς ἔργων!

Περαίνοντες τὴν σύντομον καὶ ἐποπτικὴν ἀνασκόπησιν τῆς Ἑλληνικῆς οἰκονομίας κατὰ τὸν 4ον π. Χ. αἰῶνα ἀπομένει νὰ ἐρευνήσω·

(1) «Ἄργυραμοιβοὺς καὶ ἐμπόρους καὶ ναυκλήρους καὶ καπήλους» Πλάτ. Πολιτ. 290 Α.

(2) Δυσχέρεια καὶ δαπανηρὸν διὰ ξηρᾶς μεταφορῶν. «Ὅρα καὶ τὴν κατάραν «τούτω μῆτε γῆν καρπὸν φέρων, μῆτε θάλασσαν πλωτὴν εἶναι» (Ἐφημ. Ἀρχαιολ. I 4833, 4034 κ. ἐ.) Σημασία τῆς θαλάσσης. Πρβλ. Lindsay History of merchant shipping Lo 1874 Büchschütz σ. 419 ἐ.

(3) Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ ἐν Πειραιεῖ ἐγκατάστασις παραγωγῆς ἀσπίδων τοῦ συρακοσίου Κεφάλου ἣτις εἶχεν 120 ἐργάτας, καὶ ὁ Πασίων εἶχε τοιαύτην ἀπασχολοῦσαν 80, τὸ ἐργαστήριον παρασκευῆς ξίφων τοῦ πατρὸς τοῦ Δημοσθένους ἀπασχολοῦσε 32 ἐργ., τὸ δὲ ἐπίπλων 20, ἡ δὲ ἀξία τοῦ πρώτου ἀνήρχετο εἰς 142 μνᾶς, τοῦ δὲ δευτέρου εἰς 72, ἡ πρόσσδος τοῦ πρώτου ἦτο 17. 1/2 %., τοῦ δὲ δευτέρου 13 %. Ἐκαστος ἐργάτης παρήγεν ἐτησίως προϊόντα ἀξίας 300—360 δρ. Οἱ ἐργάται οὗτοι ἦσαν κατὰ κανόνα δοῦλοι ὧν ἡ θέσις δὲν ἦτο κακὴ. Τὸν 4ον αἰ. δεξιὸς ἐργάτης ἐτιμᾶτο 3 μνᾶς, ἐργοδηγὸς περὶ τὰς 6. Τὰ ἐργαστήρια ἀπέφερον εἰσόδημα 60—120 δρ. ἐτησίως.

(4) «Οἱ δὲ καθήμενοι βάνουσι καὶ ἡ ἐργασία αὐτῶν βανουσία. Ἐργάται, χειροτέχνη, χειρουργοί, ἀποχειρωβίωτοι, δημιουργοί...»

(5) Τέκτονες, λιθολόγοι, λιθοξόοι, ὑλοτόμοι, λατόμοι καὶ λαξευταί, πλυθευταί καὶ πλινθουργοί καὶ πλινθουλκοί, σιδηρεῖς καὶ σιδηρουργοί, χαλκεῖς, ἀργυροκόποι, χρυσοκόποι, λυχνοποιοί, μαχαιροποιοί, ἀσπιδοπηγοί, θωρακοποιοί, δορυξόοι, ἠνιοποιοί, θυροποιοί, κλινοποιοί καὶ πηγοί, θρονοποιοί, κιβωτοποιοί, σαροποιοί καὶ πηγοί, ἄρματοπηγοί, ἀμαξοποιοί, τροχοποιοί, ζυγοποιοί, τορνευταί, (τορνευτολυρασπιδοπηγός! Ἄριστ. Ὀρν, 491), κεραμεύς, χυτρεὺς καὶ σπλάθος, καδοποιός, κωθωνοποιός, ληκυθοποιός, κοροπλάθαι καὶ πλάσται, ἀγαλματοποιοί, ἀδριαντοποιοί, ξοανογλύφοι, ἐρμολύφοι, σφυρηλάται, τορνευταί, ζωγράφοι, σχοινοστρόφοι, σχοινοσυμβολεῖς, καλωστρόφοι, οἰσουπλόκοι, καννητοποιοί, πυτινοπλόκοι, δικτυοπλόκοι, λυροποιοί, αὐλοποιοί, ὑφάνται, λινουργοί, ὀθονοποιοί, ποικιλταί, βαθεῖς, γραφεῖς, πιλοποιοί, σακχυφάνται, κεκρυφαλοποιοί, σκυτεῖς, αὐτοτόμοι, νευρορράφοι, ἱμαντοποιοί, σκηνορράφοι, βυρσεῖς καὶ βυρσοδέψαι, κουρεῖς, βαλανεῖς, μυρεψοί, μυροπῶλαι, ἀρτοκόποι, ἀρτοπῶλαι, μάγειροι, κρεοπῶλαι, ὄψοποιοί.

μεν τὸ πρόβλημα κατὰ πόσον ἡ ἑλληνικὴ (καὶ γενικώτερον ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ οἰκονομία) ἐγνώρισε περίοδον κεφαλαιοκρατισμοῦ. Ὡς γνωστὸν εἰς τὴν ἑν γένει ἐξέλιξιν τῆς οἰκονομίας, ἡ νεωτάτη οἰκονομικὴ διακρίνει τρία στάδια, τὸ τῆς κλειστῆς οἰκονομίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ οἰκονομικὴ δρᾶσις τελεῖται κυρίως ὡς οἰκοτεχνία, μὲ ἐλαχίστας συναλλαγὰς κυρίως δὲ πολυτίμων ἀγαθῶν, τὸ τῆς οἰκονομίας τῶν πόλεων, καθ' ὃ ἡ οἰκονομία κινεῖται ἐντὸς ὀρίων μικρᾶς σχετικῶς κοινωνικῆς μονάδος, τῆς πόλεως, καταβαλλομένης προσπαθείας ὅπως διὰ παρεμβατισμοῦ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ἐπιτευχθῇ οἰκονομικὴ τῆς πόλεως αὐτάρκεια. Ἡ αὐτὴ πολιτικὴ ἐφαρμόζεται καὶ ὅταν τὴν πόλιν ὡς πολιτικὸν κέντρον διαδεχθοῦν μικρότερα ἐδαφικὰ κράτη, διοικούμενα ὑπὸ ἡγετῶν. Τέλος τὸ τρίτον στάδιον εἶνε τὸ τῶν συναλλαγῶν, τὸ κεφαλαιοκρατικόν, καθ' ὃ, παραμεριζομένης τῆς ἀρχῆς τῆς αὐτάρκειας διέπει τὴν οἰκονομίαν ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπικερδείας, παρεχομένης εἰς ταύτην εὐκαιρίας ἐλευθέρως δράσεως ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν ἐλεύθερον ἀνταγωνισμόν. Κατὰ τὴν πρόσφατον ἐποχὴν, διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας ὁ Hasebrock παρατηρεῖ (Griech. Wirt. σ. 283—4) ὅτι μέχρι καὶ τοῦ 5ου αἰ. κρατεῖ οἰκιακὴ οἰκονομία, στοιχειώδους χαρακτῆρος ἐξυπηρετοῦσα πρωτογενεῖς καὶ περιορισμένας ἀνάγκας (ὧν ἡ ἐξυπηρέτησις ποιοτικῶς καὶ ποσοτικῶς δὲν ἦτο ἀξιόλογος), ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος μέχρι καὶ τοῦ 4ου αἰῶνος ἐμφανίζεται ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας παμείνασα ἀμετάβλητος. Ἐτερος παραλληλίζει τὴν οἰκονομίαν τῶν Πτολεμαίων μὲ τὴν ἐμποροκρατικὴν πολιτικὴν τὴν ἐφαρμοσθεῖσαν ἐν Εὐρώπῃ ἀπὸ τοῦ 1500 μέχρι τοῦ 1800. Ἐκ τῶν ἐρευνητῶν τῆς ἀρχαίας οἰκονομίας ἄλλοι ὡς οἱ Ed. Meyer, Pöhlmann, Beloch, Prinz, Breysig, Rostowezeff, Otto, Lot, Oertel, Labriola παραδέχονται ὅτι ὁ ἀρχαῖος κόσμος, καὶ ὁ ἑλληνικός, ἐγνώρισε τὸν κεφαλαιοκρατισμόν, ἄλλοι ὡς οἱ Rodbertus, Bücher, Salvioli, Salin, Ebb, ἰσχυρίσθησαν ὅτι ἡ ἀρχαία οἰκονομία δὲν ἐξῆλθε ποτὲ τοῦ σταδίου τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ ὅτι αἱ ἀντίθετοι πεποιθήσεις βασίζονται ἐπὶ ἀτόπων γενικεύσεων ὠρισμένων πληροφοριῶν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἄλλοι τέλος, ὡς οἱ Max Weber, Francotte, Zimmern, Sigwart παραδέχονται ὅτι ἡ ἀρχαία οἰκονομία ὑπερέβη μὲν τὸ στάδιον τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, ἀλλ' ὄχι τὸ τῆς οἰκονομίας τῶν πόλεων. Εἶνε δύσκολον νὰ διατυπώσῃ τις γνώμην, ὅταν διχογνωμοῦν ἐπιστήμονες τοιαύτης περιωπῆς, φαίνεται ὅμως ὀρθὴ ἡ πρώτη ἐκ τῶν τριῶν ὡς ἄνω ἀπόψεων, κύριον δὲ ἐπιχείρημα δὲν εἶνε μόναι αἱ πληροφορίες τῶν ἀρχαίων περὶ ἐπιχειρήσεων, συναλλαγῶν, ἐμπορίου, νομίσματος, τραπεζῶν κλπ., ἀλλὰ τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀρχαίου κό-

σμου, οί έρειπιῶνες τῶν πολυαρίθμων πόλεων πιστοποιοῦντες τὴν εἰς αὐτάς ὕπαρξιν ναῶν, θεάτρων, ἀγορῶν, γυμνασίων, λουτρῶν, πλατειῶν καὶ ἐστρωμμένων ὁδῶν καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ πνευματικὸς καὶ αἰσθητικὸς ἀρχαῖος κόσμος, καθόσον πάντα ταῦτα δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐδημιουργήθησαν ἄνευ προηγουμένης ἐξειδικεύσεως καὶ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων, ἀλλὰ προϋποθέτουν συγκέντρωσιν τοῦ πλούτου, ποιάν τινα πληθοκατανάλωσιν καὶ ἀνάλογον παραγωγὴν καὶ μεταφοράς, ὁπότε ἔχομεν χαρακτηριστικὰ τοῦ κεφαλαιοκρατισμοῦ. "Ἄξιον σημειώσεως εἶνε ὅτι ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐτάχθησαν οἱ ἱστορικοί, ἄριστοι τοῦ ἀρχαίου κόσμου γνῶσται, καὶ μετὰ αὐτῶν ὁ μέγιστος σύγχρονος Ed. Mayer ὡς καὶ ὁ ἐξειδικευθεὶς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας οἰκονομίας Rostowtzeff, διαπιστώσαντες τὴν ὕπαρξιν ὄχι μόνον κεφαλαιοκρατισμοῦ, ἀλλὰ καὶ κεφαλαιοκρατικῆς ἰδεολογίας εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα (Kurt Riezler). Ἡ οἰκονομία ἦτο ἐγχρήματος, ὄχι ὁμῶς πιστωτικὴ (δὲν ἐγνώρισε τὸ τραπεζικὸν χρῆμα, τὸ δημιουργούμενον διὰ τῶν καταθέσεων καὶ τῆς ἐκ μέρους τῶν τραπεζῶν παροχῆς πιστώσεων), εἶχε δὲ ἀνεπτυγμένης τὰς συγκοινωνίας τῆς, φθάσασα εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ὄχι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δόξης τῶν Ἀθηναίων, δηλαδὴ κατὰ τὸν Ε΄ αἰῶνα, ἀλλὰ ἀργότερα, κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, κυρίως δὲ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν, ἀπὸ τοῦ 150 π.Χ. μέχρι τοῦ 200 μ.Χ. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην σημειοῦται αὐξήσις τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν συναλλαγῶν, διάδοσις τῶν ἀγαθῶν, διεθνισμὸς τῆς καταναλώσεως καὶ τοῦ τρόπου διαβιώσεως. Τὰ προϊόντα τοῦ πολιτισμοῦ, ποιοτικῶς ἀσφαλῶς κατώτερα τῶν τοῦ Ε΄ καὶ Δ΄ αἰῶνος, ποσοτικῶς ὁμῶς πολὺ περισσότερα καὶ γεωγραφικῶς πολὺ πλέον διαδεδομένα, γίνονται κοινὸν τῶν λαῶν κτήμα. Οὕτω ὁ ρωμαῖος δημόσιος λειτουργός, μεταβαίνων ὡς διοικητικὸς ὑπάλληλος εἰς τὰ διάφορα τμήματα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους δύναται παντοῦ νὰ ζῆ ὡς ἐν τῷ οἴκῳ, ἀκριβῶς ὅπως σήμερον συμβαίνει μὲ τοὺς Ἀγγλοὺς τοὺς διοικοῦντας τὰς ἀποικίας. Ὁ ἀρχαῖος οὗτος κεφαλαιοκρατισμὸς ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὸν τοῦ ΙΘ΄ καὶ Κ΄ αἰῶνος, ὁπότε ἐπίσης σημειοῦται μεγίστη διάδοσις ἀγαθῶν, χωρὶς ὁμῶς ποιοτικῶς τὰ δημιουργήματα τοῦ συγχρόνου ὑπερκεφαλαιοκρατισμοῦ νὰ δύνανται νὰ συγκριθοῦν πρὸς τὰ ἑλληνικὰ τοῦ Ε΄ αἰῶνος, πρὸς τὰ τοῦ γοτθικοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος, τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος, τῆς Γαλλίας τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος καὶ τῆς ρωμαντικῆς περιόδου τοῦ 1800.

Ἀθῆναι 25 Σεπτεμβρίου 1941

Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ